

ปัญหากฎหมายเกี่ยวกับการป้องกันการค้ำมนุษย์ ตามพระราชบัญญัติป้องกัน และปราบปรามการค้ำมนุษย์ พ.ศ. 2551¹

ร้อยตำรวจโทธวัชธำนิพนธ์ ปงใจ²

จากการศึกษาปัญหากฎหมายเกี่ยวกับการป้องกันการค้ำมนุษย์ ตามพระราชบัญญัติป้องกันและปราบปรามการค้ำมนุษย์ พ.ศ. 2551 มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาความเป็นมา แนวคิด และทฤษฎีเกี่ยวกับการป้องกันการและปราบปรามการค้ำมนุษย์ ซึ่งทำให้ผู้ศึกษาได้รับความรู้ความเข้าใจว่า ประเทศไทยได้ให้ความสำคัญกับการค้ำมนุษย์อย่างเป็นรูปธรรม โดยการตราเป็นกฎหมายนับตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 7 โดยในครั้งนั้นให้ความสำคัญกับการคุ้มครองเด็กและผู้หญิง โดยตราพระราชบัญญัติว่าด้วยการค้าหญิงและเด็กหญิง พ.ศ. 2471 ขึ้นบังคับใช้ ต่อมาช่วงต้นศตวรรษที่ 20 รายงานของสันนิบาตประชาชาติ (League of Nations) ระบุว่าประเทศไทยเป็นประเทศปลายทางของการค้าผู้หญิงและเด็ก จึงก่อให้เกิดการกดดันจากองค์การสหประชาชาติให้ประเทศไทยปรับเปลี่ยนกฎหมายและนโยบายด้านการค้าบริการทางเพศ จึงได้มีการยกเลิกพระราชบัญญัติสัญจร ไรศ ร.ศ. 127 (พ.ศ. 2451) ประเทศไทยจึงมีการประกาศใช้พระราชบัญญัติปราบปรามการค้าประเวณี พ.ศ. 2503 ขึ้นใช้บังคับแทน เพื่อให้เกิดความเหมาะสมและยกเลิกการค้าประเวณีที่ถูกต้องตามกฎหมาย

ในปี 2539 มีการยกเลิกพระราชบัญญัติปราบปรามการค้าประเวณี พ.ศ. 2503 แล้วตราพระราชบัญญัติป้องกันและปราบปรามการค้าประเวณี พ.ศ. 2539 ขึ้นบังคับใช้แทนเพื่อให้เกิดความเหมาะสมกับยุคสมัยที่เปลี่ยนแปลงไป นอกจากนี้ ในปี พ.ศ. 2540 ยังมีการยกเลิกพระราชบัญญัติว่าด้วยการค้าหญิงและเด็กหญิง พ.ศ. 2471 และประกาศใช้พระราชบัญญัติมาตรการในการป้องกันการและปราบปรามการค้าหญิงและเด็ก พ.ศ. 2540 แทนด้วยอีกฉบับหนึ่งเพื่อให้เกิดความเหมาะสมกับยุคสมัยที่เปลี่ยนแปลงไป นอกจากนี้ยังขยายการให้ความคุ้มครองซึ่งแต่เดิมให้ความสำคัญคุ้มครองเฉพาะเด็กหญิงให้รวมไปถึงการคุ้มครองแก่เด็กชายด้วย

สำหรับการค้ำมนุษย์ รัฐบาลมีการประกาศเจตนารมณ์และมอบนโยบายในการประชุมระดับชาติเป็นครั้งแรกในปี พ.ศ. 2547 โดยกำหนดให้มีการปรับปรุงและแก้ไขกฎหมายที่เกี่ยวข้องกับการค้ำมนุษย์ เพื่อให้กฎหมายมีความเป็นปัจจุบันและสามารถแก้ไขปัญหาค้ำมนุษย์ได้อย่างตรงประเด็น ในปี พ.ศ. 2551 จึงได้มีการยกเลิกพระราชบัญญัติมาตรการในการป้องกันการและปราบปรามการค้าหญิงและเด็ก พ.ศ.

¹ บทความนี้เรียบเรียงจากการค้นคว้าอิสระ เรื่อง ปัญหากฎหมายเกี่ยวกับการป้องกันการค้ำมนุษย์ ตามพระราชบัญญัติป้องกันและปราบปรามการค้ำมนุษย์ พ.ศ. 2551 โดยมีอาจารย์ที่ปรึกษาคือรองศาสตราจารย์พัฒนา เรือนใจดี และคณะกรรมการสอบคือรองศาสตราจารย์ ดร.วิชัย รอดทอง และรองศาสตราจารย์ ดร. ปวีศร เลิศธรรมเทวี

² นักศึกษาปริญญาโท หลักสูตรนิติศาสตรมหาบัณฑิต (บางนา) คณะนิติศาสตร์ มหาวิทยาลัยรามคำแหง

2540 และประกาศใช้พระราชบัญญัติป้องกันและปราบปรามการค้ามนุษย์ พ.ศ. 2551 ขึ้นใช้บังคับนับแต่นั้นเป็นต้นมา

พิธีสารเพื่อป้องกันปราบปรามและลงโทษการค้ามนุษย์โดยเฉพาะสตรีและเด็ก (Protocol to Prevent, Suppress and Punish Trafficking in Persons Especially Women and Children) แนบท้ายอนุสัญญาสหประชาชาติเพื่อต่อต้านอาชญากรรมข้ามชาติที่จัดตั้งในลักษณะองค์กร ค.ศ.2000 (United Nations Convention against Transnational Organized Crime) ข้อ 3 ได้กำหนดความหมายคำว่า “การค้ามนุษย์” ให้หมายถึง การจัดหา การขนส่ง การส่งต่อ การจัดให้อยู่อาศัย หรือการรับไว้ซึ่งบุคคลด้วยวิธีการขู่เข็ญ หรือด้วยการใช้กำลังหรือบีบบังคับในรูปแบบอื่นใด ด้วยการลักพาตัว ด้วยการฉ้อโกง ด้วยการหลอกลวง ด้วยการใช้อำนาจโดยมิชอบหรือด้วยการใช้สถานะความเสี่ยงภัยจากการค้ามนุษย์โดยมิชอบ หรือมีการให้หรือรับเงิน หรือผลประโยชน์เพื่อให้ได้มาซึ่งความยินยอมของบุคคลมีอำนาจควบคุมบุคคลอื่น เพื่อความวัตถุประสงค์ในการแสวงหาประโยชน์ให้รวมถึงการแสวงหาประโยชน์จากการค้าประเวณีของบุคคลอื่น รวมทั้งการแสวงหาประโยชน์ทางเพศในรูปแบบอื่น การบังคับใช้แรงงานหรือบริการ การเอาคนลงเป็นทาส หรือการกระทำอื่นเสมือนการเอาคนลงเป็นทาส การทำให้ตกอยู่ใต้บังคับหรือการตัดอวัยวะออกจากร่างกายให้ถือว่าการจัดหา ขนส่ง การส่งต่อ การจัดให้อยู่อาศัย หรือการรับไว้ซึ่งเด็กเพื่อความมุ่งประสงค์ในการแสวงหาประโยชน์เป็นการค้ามนุษย์ แม้ว่าจะไม่มีการใช้วิธีการใดๆ ที่ระบุไว้

พระราชบัญญัติป้องกันและปราบปรามการค้ามนุษย์ พ.ศ. 2551 และแก้ไขเพิ่มเติม พ.ศ. 2562 มาตรา 6 ได้กำหนดให้การกระทำความผิดฐานค้ามนุษย์หมายถึง การกระทำการอย่างหนึ่งอย่างใดต่อไปนี้

1) เป็นธุระจัดหา ชื่อ ขาย จำหน่าย พามาจากหรือส่งไปยังที่ใด หน่วงเหนี่ยวกักขัง จัดให้อยู่อาศัย หรือรับไว้ซึ่งบุคคลใดโดยข่มขู่ ใช้กำลังบังคับ ลักพาตัว ฉ้อโกง หลอกลวง ใช้อำนาจโดยมิชอบ ใช้อำนาจครอบงำบุคคลด้วยเหตุที่อยู่ในภาวะอ่อนด้อยทางร่างกาย จิตใจ การศึกษาหรือทางอื่นใดโดยมิชอบ ขู่เข็ญว่าจะใช้กระบวนการทางกฎหมายโดยมิชอบ หรือโดยให้เงินหรือผลประโยชน์อย่างอื่นแก่ผู้ปกครองหรือผู้ดูแลบุคคลนั้นเพื่อให้ผู้ปกครองหรือผู้ดูแลให้ความยินยอมแก่ผู้กระทำความผิดในการแสวงหาประโยชน์จากบุคคลที่ตนดูแล หรือ

2) เป็นธุระจัดหา ชื่อ ขาย จำหน่าย พามาจากหรือส่งไปยังที่ใด หน่วงเหนี่ยว กักขังจัดให้อยู่อาศัย หรือรับไว้ซึ่งเด็ก ถ้าการกระทำนั้นได้กระทำโดยมีความมุ่งหมายเพื่อเป็นการแสวงหาประโยชน์โดยมิชอบ

³ สุพัตรา แผนวิจิต, “กฎหมายกระบวนการยุติธรรมเกี่ยวกับการควบคุมและปราบปรามอาชญากรรมในประเทศและข้ามชาติ,” เอกสารประกอบการสอน ชุติวิชา 41719 ความผิดเกี่ยวกับการค้ามนุษย์, (สาขาวิชานิติศาสตรมหาวิทาลัยสุโขทัยธรรมาราช, 2563), หน้า 4.

ภายใต้แนวคิดเกี่ยวกับการกำหนดโทษทางอาญากำหนดโทษทางอาญานั้น ไม่สามารถกำหนดให้การกระทำในลักษณะใดลักษณะหนึ่งให้เป็นความผิดอาญาเพียงเพราะเหตุผลว่าพฤติกรรมดังกล่าวเป็นพฤติกรรมที่ไม่พึงประสงค์ได้ เนื่องจากเป็นหลักเกณฑ์ที่ไม่เพียงพอที่จะยึดถือให้เป็นหลักเกณฑ์ของฝ่ายนิติบัญญัติได้ และอาจส่งผลทำให้กฎหมายขาดความศักดิ์สิทธิ์ เปิดโอกาสให้เจ้าพนักงานของรัฐประพฤติมิชอบ แสวงหาผลประโยชน์เพื่อตนเอง

ขณะเดียวกัน ในเกล วอล์กเกอร์ (Nigel Walker) ศาสตราจารย์ชาวอังกฤษ กล่าวถึงกฎหมายอาญาว่าต้องบรรลุวัตถุประสงค์อย่างน้อย 6 ประการ ได้แก่ คุ่มครองป้องกันซึ่งตัวบุคคลจากการใช้กำลังทำร้ายโดยเจตนา และปฏิบัติทางเพศอย่างหยาบคาย ซึ่งบางกรณีขอบเขตความคุ้มครองรวมถึงสัตว์ด้วย คุ่มครองป้องกันสภาวะจิตใจของบุคคลให้รอดพ้นจากความกระทบกระเทือนจากการกระทำ คุ่มครองป้องกันซึ่งทรัพย์สินส่วนบุคคล คุ่มครองป้องกันสาธารณชนจากพฤติกรรมของบุคคลที่ก่อให้เกิดความไม่สะดวกสบาย คุ่มครองป้องกันสถาบันทางสังคม และเพื่อบังคับให้บุคคลกระทำการหรือมิให้กระทำการอย่างใดอย่างหนึ่งที่เป็นเพื่อบรรลุวัตถุประสงค์อื่น ๆ ที่กล่าวมาข้างต้น สำหรับ จอห์น สจิวต์ มิลล์ (John Stuart Mill) มีหลักเกณฑ์ในการกำหนดโทษทางอาญาโดยมีความเห็นว่า “วัตถุประสงค์เพียงประการเดียวซึ่งการใช้อำนาจนั้นจะมีการดำเนินการอย่างเต็มรูปแบบด้วยความชอบธรรม เหนือสมาชิกในสังคมที่มีความเจริญแล้วก็คือเพื่อเป็นการป้องกันอันตรายที่จะเกิดขึ้นแก่บุคคลอื่น” ขณะที่ โจเอล ไฟน์เบิร์ก (Joel Feinberg) เห็นว่าการนำหลักว่าด้วยความร้ายแรงของการกระทำ (Harm Principle) แต่เพียงอย่างเดียวมาใช้จะส่งผลให้ขอบเขตในการกำหนดโทษอาญานั้นแคบเกินไป การกระทำใดที่สมควรเป็นความผิดอาญานั้นควรจะเป็นวิธีที่จำเป็นและมีประสิทธิภาพที่จะป้องกันความผิดที่ร้ายแรงกับผู้อื่น และหากการกระทำนั้นมีลักษณะเป็นการล่วงเกินต่อความรู้สึกของบุคคลทั่วไปก็ย่อมที่จะมีเหตุผลอย่างเพียงพอ ที่จะสามารถนำกฎหมายอาญามาบังคับใช้ได้ ด้วยเหตุนี้ ผู้ศึกษาจึงเห็นว่า การกำหนดให้การกระทำใดเป็นการกระทำ ความผิดอาญานั้น ต้องพิจารณาว่าการกระทำนั้นเป็นการกระทำที่ละเมิดต่อชีวิต ร่างกายและจิตใจของบุคคลอื่น โดยคำนึงถึงความร้ายแรงของการกระทำ ความผิดด้วย หากการกระทำนั้นไม่ได้มีความร้ายแรงมากนักสมควรที่จะนำมาตราการอื่นที่มีประสิทธิภาพใกล้เคียงกันมาใช้แทนโทษทางอาญา เพื่อป้องกันปัญหาการมีกฎหมายอาญามาบังคับใช้มากเกินไปจนส่งผลกระทบต่อความศักดิ์สิทธิ์ของกฎหมาย

แนวคิดเกี่ยวกับนิติเศรษฐศาสตร์ เห็นว่า การจะยับยั้งการทำความผิดอาญาของบุคคลได้ ต้องทำให้ต้นทุนคาดหมาย อันหมายถึง โทษทางอาญาที่ผู้กระทำความผิดจะได้รับ ได้แก่ ประหารชีวิต จำคุกตลอดชีวิต จำคุกโดยมีกำหนดเวลา การปรับและการริบทรัพย์สินเป็นต้น ทั้งนี้ ต้นทุนคาดหมายถึงกล่าวต้องสูงกว่าผลประโยชน์คาดหมาย อันหมายถึง ผลประโยชน์ที่ผู้กระทำความผิดจะได้รับจากการทำความผิดนั้น เช่น ค่าตอบแทนเป็นตัวแทนที่ผู้กระทำความผิดได้รับ จึงจะเพียงพอที่จะยับยั้งการทำความผิดได้

ส่วนหลักความได้สัดส่วน เป็นหลักการที่ให้ความสำคัญกับการลงโทษผู้กระทำความผิดต้องได้สัดส่วนกับความเสียหายที่ได้กระทำขึ้นต่อผู้เสียหาย โดยหลักการดังกล่าวนี้ กำหนดให้กระบวนการยุติธรรมทางอาญาต้องคำนึงถึงความได้สัดส่วน นับตั้งแต่การตรากฎหมายไปจนถึงการลงโทษ เพื่อคุ้มครอง

สิทธิมนุษยชนขั้นพื้นฐานของประชาชน และสร้างสมดุลระหว่างการใช้อำนาจรัฐกับสิทธิและเสรีภาพของประชาชน

แนวคิดเกี่ยวกับการคุ้มครองพยานในคดีค้ำมูขุขัณนั้น พยานในคดีไม่เพียงแต่จะหมายถึงผู้เสียหายโดยตรง ยังหมายถึงผู้ที่มาให้การที่เกี่ยวข้องกับการกระทำความผิด และการคุ้มครองพยานนอกจากจะต้องให้การคุ้มครองแก่ผู้เสียหายและผู้มาให้การที่เกี่ยวข้องกับการกระทำความผิดแล้ว ยังรวมถึงญาติหรือบุคคลอื่นที่ใกล้ชิดกับพยานนั้นด้วย โดยการคุ้มครองพยานต้องดำเนินการอย่างเหมาะสมตามความจำเป็น ได้แก่ การคุ้มครองทางกายภาพ การคุ้มครองทางจิตใจ และการคุ้มครองจากการปฏิบัติที่ไม่เป็นธรรมอื่นๆ เช่น การจ้างงาน เป็นต้น

สำหรับทฤษฎีที่เกี่ยวข้องกับการป้องกันและปราบปรามการค้ำมูขุขัณซ์ตามการศึกษาครั้งนี้ ได้แก่ ทฤษฎีการลงโทษเพื่อแก้แค้นทดแทน ทฤษฎีนี้เชื่อว่า กระทำผิดมีเจตจำนงเสรี (Free Will) ในการที่จะคิดตัดสินใจ และกระทำการด้วยตนเอง ประกอบกับมนุษย์มีความสามารถในการใช้เหตุผล เมื่อตัดสินใจทำสิ่งใดลงไปจึงต้องรับผิดชอบต่อการกระทำของตนอย่างเต็มที่ เมื่อกระทำผิดจึงต้องรับผิดชอบต่อความผิดและสมควรได้รับการลงโทษ ทฤษฎีการลงโทษเพื่อข่มขู่ยับยั้ง ทฤษฎีนี้ เชื่อว่า การลงโทษที่จะสามารถยับยั้งการกระทำความผิดได้ ต้องกระทำอย่างรวดเร็วแน่นอน เสมอภาคกันและรุนแรงตามความเหมาะสมของโทษที่กำหนดไว้ โดยมีวัตถุประสงค์ 2 ประการได้แก่ การยับยั้งมิให้ผู้กระทำความผิดที่ถูกลงโทษไปกระทำความผิดซ้ำ และการยับยั้งมิให้ผู้อื่นกระทำความผิด โดยให้เห็นถึงผลร้ายของการกระทำความผิดและการถูกลงโทษ และทฤษฎีการลงโทษเพื่อแก้ไขฟื้นฟู ทฤษฎีนี้มาจากปัญหานักโทษล้นเรือนจำ จึงมีแนวคิดว่าการลงโทษควรมีเพื่อการแก้ไขฟื้นฟูผู้กระทำความผิดให้กลับตัวเป็นคนดี เพื่อไม่ให้ผู้กระทำความผิดกลับมากระทำความผิดซ้ำ รวมทั้งพยายามที่จะช่วยให้ผู้กระทำความผิดกลับคืนสู่สังคมได้ตามปกติ โดยผู้ศึกษาเห็นว่า ไม่ควรให้ความสำคัญกับทฤษฎีใดทฤษฎีหนึ่ง การจะนำทฤษฎีใดมาใช้ ต้องคำนึงถึงภูมิหลังของผู้กระทำความผิดแต่ละบุคคล พฤติกรรมของผู้กระทำความผิดและความร้ายแรงของการกระทำความผิดที่ได้กระทำลงไปด้วย

จากการศึกษาทำให้ทราบว่า การป้องกันการค้ำมูขุขัณซ์ ตามพระราชบัญญัติป้องกันและปราบปรามการค้ำมูขุขัณซ์ พ.ศ. 2551 ยังมีปัญหาหลายประการ สรุปได้ดังต่อไปนี้

ปัญหาประการแรกเกี่ยวกับการคุ้มครองผู้แจ้งเบาะแแและการดำเนินการเกี่ยวกับการแจ้งเบาะแแ อันเป็นเท็จ มาตรา 13/1 แห่งพระราชบัญญัติป้องกันและปราบปรามการค้ำมูขุขัณซ์ พ.ศ. 2551 บัญญัติไว้ว่า ผู้ใดแจ้งแก่พนักงานเจ้าหน้าที่หรือพนักงานฝ่ายปกครองหรือตำรวจให้ทราบว่ามีกระทำความผิดตามพระราชบัญญัตินี้ ถ้าได้กระทำโดยสุจริตย่อมได้รับความคุ้มครองไม่ต้องรับผิดชอบทั้งทางแพ่งและทางอาญา

บทบัญญัติดังกล่าวจะให้ความคุ้มครองแก่ผู้แจ้งเบาะแแ (whistleblower) หรือผู้ให้ข้อมูล (Informers) หากกระทำโดยสุจริต ผู้นั้นไม่ต้องรับผิดชอบทั้งทางแพ่งและทางอาญา อย่างไรก็ตาม บทบัญญัติดังที่ผู้ศึกษาได้กล่าวไปข้างต้น ให้ความคุ้มครองแก่ผู้แจ้งเบาะแแจากการถูกดำเนินคดีเท่านั้น แต่กลับมิได้มีบทบัญญัติใดกล่าวถึงการปกปิดข้อมูลที่น่าไปสู่การสืบทราบว่าบุคคลใดเป็นผู้แจ้งเบาะแแแต่ประการใด ผู้ศึกษาจึงเห็นว่า หากมีการกำหนดกฎหมายเพื่อให้การคุ้มครองแก่ผู้ให้เบาะแแหรือผู้ให้ข้อมูลอย่างเพียงพอ

จนผู้ให้เบาะแสเกิดความมั่นใจว่าจะได้รับความปลอดภัยจากการแจ้งเบาะแสดังกล่าว ก็จะมีผลทำให้ประชาชนทั่วไปที่รู้เห็นถึงการกระทำความผิดเกี่ยวกับการค้ำมนุษย์ กล่าวที่จะให้เบาะแสแก่ทางภาครัฐ อันนำมาซึ่งการป้องกันและปราบปรามการค้ำมนุษย์อย่างมีประสิทธิภาพ

ปัญหาประการที่สอง ปัญหาเกี่ยวกับการคุ้มครองข้อมูลส่วนบุคคลของพยานอื่นในคดีค้ำมนุษย์ มาตรา 56 แห่งพระราชบัญญัติป้องกันและปราบปรามการค้ำมนุษย์ พ.ศ. 2551 ได้บัญญัติเกี่ยวกับการคุ้มครองข้อมูลส่วนบุคคลของผู้เสียหายจากการค้ำมนุษย์ เอาไว้ โดยกำหนดห้ามมิให้ผู้ใดกระทำการหรือจัดให้มีการกระทำการดังต่อไปนี้ (1) บันทึกรูปภาพ แพร่ภาพ พิมพ์รูป หรือบันทึกเสียง แพร่เสียงหรือสิ่งอื่นที่สามารถแสดงว่าบุคคลใดเป็นผู้เสียหายจากการกระทำความผิดฐานค้ำมนุษย์ ทั้งนี้ ไม่ว่าขั้นตอนใดๆ (2) โฆษณาหรือเผยแพร่ข้อความ ซึ่งปรากฏในทางสอบสวนของพนักงานสอบสวนหรือในทางพิจารณาตัดสินของศาลที่ทำให้บุคคลอื่นรู้จักชื่อตัว ชื่อสกุลของผู้เสียหายจากการกระทำความผิดฐานค้ำมนุษย์หรือบุคคลในครอบครัวของผู้เสียหายนั้น ทั้งนี้ ไม่ว่าโดยสื่อสารสนเทศประเภทใด และ (3) โฆษณาหรือเผยแพร่ข้อความภาพหรือเสียง ไม่ว่าโดยสื่อสารสนเทศประเภทใด เปิดเผยแพร่ไว้ที่ สถานที่อยู่ สถานที่ทำงาน หรือสถานศึกษาของบุคคลซึ่งเป็นผู้เสียหายจากการกระทำความผิดฐานค้ำมนุษย์ โดยมีการกำหนดโทษผู้กระทำความผิดต้องระวางโทษจำคุกไม่เกินหกเดือนหรือปรับไม่เกินหกหมื่นบาท หรือทั้งจำทั้งปรับ

ผู้ศึกษาจึงเห็นว่า การบัญญัติห้ามมิให้ผู้ใดกระทำการหรือจัดให้มีการกระทำการใดๆ ตามมาตรา 56 นี้ ควรรวมถึงการกระทำต่อบุคคลที่เป็นพยานในคดีด้วย เพราะการกระทำต่อบุคคลที่เป็นพยานในคดีนั้น อาจนำไปสู่การอนุมานได้ว่า บุคคลใดเป็นผู้เสียหายในคดีค้ำมนุษย์ โดยนำบทบัญญัติของกฎหมาย สาธารณรัฐสิงคโปร์มาใช้เป็นแนวทางในการบัญญัติกฎหมายดังกล่าว

ปัญหาประการที่สาม ปัญหาเกี่ยวกับการรับเงินจากการแสวงหาประโยชน์จากเหยื่อค้ำมนุษย์ มาตรา 7 แห่งพระราชบัญญัติป้องกันและปราบปรามการค้ำมนุษย์ พ.ศ. 2551 ได้กำหนดให้บุคคลดังต่อไปนี้ ต้องระวางโทษเช่นเดียวกับผู้กระทำความผิดฐานค้ำมนุษย์ (1) สนับสนุนการกระทำความผิดฐานค้ำมนุษย์ (2) อุปการะโดยให้ทรัพย์สิน จัดหาที่ประชุมหรือที่พักให้แก่ผู้กระทำความผิดฐานค้ำมนุษย์ (3) ช่วยเหลือด้วยประการใด เพื่อให้ผู้กระทำความผิดฐานค้ำมนุษย์พ้นจากการถูกจับกุม (4) รับทรัพย์หรือประโยชน์อื่นใดจากผู้กระทำความผิดฐานค้ำมนุษย์ เพื่อมิให้ผู้กระทำความผิดฐานค้ำมนุษย์ ถูกลงโทษ (5) ชักชวน ชี้แนะ หรือติดต่อบุคคลให้เข้าเป็นสมาชิกขององค์กรอาชญากรรมเพื่อประโยชน์ในการกระทำความผิดฐานค้ำมนุษย์ เห็นได้ว่า บุคคลที่กระทำการในลักษณะข้างต้น เป็นบุคคลที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับการค้ำมนุษย์ด้วยในลักษณะใดลักษณะหนึ่ง แต่กรณีเป็นบุคคลที่ไม่ได้มีการกระทำการใดๆ ตามที่บัญญัติไว้ข้างต้น แต่เป็นผู้รับชำระเงินจากผู้กระทำความผิดฐานค้ำมนุษย์ ทั้งที่รู้ว่าเงินที่นำมาชำระให้แก่ตนนั้นได้มาโดยเกี่ยวข้องกับการกระทำความผิดในลักษณะแสวงหาประโยชน์จากการค้ำมนุษย์ บทบัญญัติข้างต้นกลับมิได้กำหนดให้มีความผิดด้วยแต่ประการใด

ผู้ศึกษาจึงเห็นว่า ควรมีการบัญญัติให้บุคคลที่ไม่ได้มีส่วนเกี่ยวข้องกับการกระทำความผิดฐานค้ำมนุษย์ไม่ว่าโดยทางตรงหรือทางอ้อม แต่รู้ว่ามีกระทำความผิดเกิดขึ้น แต่เลือกที่จะนิ่งเฉยไม่แจ้งเบาะแส

แก่เจ้าหน้าที่ เนื่องจากตนเองก็ได้รับประโยชน์ในลักษณะใดลักษณะหนึ่งจากการกระทำความผิดนั้น ให้เป็นความผิดด้วย ทั้งนี้ เพื่อให้การป้องกันและปราบปรามการค้ำมนุษย์มีประสิทธิภาพมากยิ่งขึ้น

ปัญหาประการที่สี่ ปัญหาเกี่ยวกับการลงโทษผู้กระทำความผิดซ้ำในความผิดฐานค้ำมนุษย์ มาตรา 52 แห่งพระราชบัญญัติป้องกันและปราบปรามการค้ำมนุษย์ พ.ศ. 2551 บัญญัติโทษสำหรับผู้กระทำความผิดฐานค้ำมนุษย์ ต้องระวางโทษจำคุกตั้งแต่สี่ปี ถึงสิบสองปี และปรับตั้งแต่สี่แสนบาท ถึงหนึ่งล้านสองแสนบาท ถึงแม้บทบัญญัติข้างต้นจะกำหนดให้การกระทำความผิดฐานค้ำมนุษย์โดยทั่วไป จะมีการบัญญัติโทษขึ้นสูงให้จำคุก 12 ปี แต่เมื่อพิจารณาผลประโยชน์ที่ได้จากการกระทำความผิด และสิทธิประโยชน์ต่างๆที่ผู้กระทำความผิดอาจได้รับ หากถูกจับกุมตัวตามกฎหมาย เช่น การลดหย่อนผ่อนโทษตามเงื่อนไขต่างๆที่ทางราชทัณฑ์กำหนด ทำให้สามารถกลับคืนสู่สังคมได้ภายในระยะเวลาสั้นๆ แล้วกลับมากระทำความผิดซ้ำอีก เนื่องจากโทษที่ได้รับอาจไม่เพียงพอที่จะยับยั้งการกระทำความผิดได้เมื่อเทียบกับผลประโยชน์ที่ผู้กระทำความผิดได้รับ แต่บทบัญญัติข้างต้น กลับมิได้บัญญัติเกี่ยวกับการกระทำความผิดซ้ำเอาไว้แต่ประการใด

ผู้ศึกษาจึงเห็นว่า เพื่อเป็นการระงับยับยั้งการกระทำความผิด จึงเห็นสมควรที่จะกำหนดโทษในการกระทำความผิดซ้ำในความผิดฐานค้ำมนุษย์ไว้ในพระราชบัญญัติป้องกันและปราบปรามการค้ำมนุษย์ พ.ศ. 2551 โดยตรง โดยการนำหลักการตามมาตรา 93 แห่งประมวลกฎหมายอาญา และกฎหมายว่าด้วยการกระทำความผิดเกี่ยวกับการค้ำมนุษย์ของสาธารณรัฐสิงคโปร์มาใช้เป็นแนวทางในการบัญญัติกฎหมายดังกล่าว

ปัญหาประการสุดท้าย ปัญหาเกี่ยวกับปัจจัยที่นำมาใช้ในการพิจารณาเพิ่มโทษในความผิดฐานค้ำมนุษย์ มาตรา 52 แห่งพระราชบัญญัติป้องกันและปราบปรามการค้ำมนุษย์ พ.ศ. 2551 ได้บัญญัติ ให้การกระทำความผิดฐานค้ำมนุษย์ ผู้กระทำความผิดต้องระวางโทษเพิ่มขึ้นในกรณีดังต่อไปนี้ การกระทำต่อบุคคลที่มีอายุเกินสิบห้าปี แต่ไม่ถึงสิบแปดปี ต้องระวางโทษจำคุกตั้งแต่หกปีถึงสิบห้าปี และปรับตั้งแต่หกแสนบาทถึงหนึ่งล้านห้าแสนบาท และหากเป็นการกระทำต่อบุคคลที่มีอายุไม่ถึงสิบห้าปี หรือผู้มีกายพิการหรือมีจิตฟั่นเฟือนไม่สมประกอบ ผู้กระทำความผิดต้องระวางโทษจำคุกตั้งแต่แปดปีถึงยี่สิบปี และปรับตั้งแต่แปดแสนบาทถึงสองล้านบาท

นอกจากนี้ยังได้มีการบัญญัติเพิ่มโทษแก่บุคคลที่กระทำแก่ผู้ที่มีอายุเกิน 15 ปี แต่ไม่ถึง 18 ปี ต้องระวางโทษจำคุกตั้งแต่ 6-15 ปี และปรับตั้งแต่หกแสนบาทถึงหนึ่งล้านห้าแสนบาท และถ้ากระทำแก่บุคคลที่มีอายุยังไม่เกิน 15 ปี หรือผู้มีกายพิการหรือจิตฟั่นเฟือนไม่สมประกอบ ต้องระวางโทษจำคุกตั้งแต่แปดปี ถึงยี่สิบปี และปรับตั้งแต่แปดแสนบาทถึงสองล้านบาท การบัญญัติให้ผู้กระทำความผิดต้องรับโทษเพิ่มขึ้นอีกหลายกรณีเช่น มาตรา 53/1 แห่งพระราชบัญญัติป้องกันและปราบปรามการค้ำมนุษย์ พ.ศ. 2551 กำหนดหลักเกณฑ์การเพิ่มโทษในความผิดฐานค้ำมนุษย์ไว้ว่า ถ้าการกระทำความผิดตามมาตรา 52 เป็นเหตุให้ผู้ถูกกระทำ (1) ได้รับอันตรายสาหัส หรือเป็นโรคร้ายแรง ซึ่งอาจเป็นอันตรายต่อชีวิต ต้องระวางโทษจำคุก

ตั้งแต่แปดปี ถึงยี่สิบปี และปรับตั้งแต่แปดแสนบาทถึงสองล้านบาท หรือจำคุกตลอดชีวิต (2) ถึงแก่ความตายต้องระวางโทษจำคุกตลอดชีวิตหรือประหารชีวิต

มาตรา 12 กำหนดให้บุคคลที่แสดงตนเป็นเจ้าพนักงาน หรือกระทำการเป็นเจ้าพนักงาน โดยที่ตนเองมิได้เป็นเจ้าพนักงาน ต้องระวางโทษเป็นสองเท่าของโทษที่กำหนดไว้สำหรับความผิดนั้น

มาตรา 13 กำหนดให้สมาชิกสภาผู้แทนราษฎร สมาชิกวุฒิสภา สมาชิกสภาท้องถิ่น ผู้บริหารท้องถิ่น ข้าราชการ พนักงานองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น พนักงานองค์การหรือหน่วยงานของรัฐ กรรมการหรือผู้บริหารหรือพนักงานรัฐวิสาหกิจ เจ้าพนักงาน หรือกรรมการองค์กรต่าง ๆ ตามรัฐธรรมนูญ กระทำความผิดตามพระราชบัญญัตินี้ ต้องระวางโทษเป็นสองเท่าของโทษที่กำหนดไว้ สำหรับความผิดนั้น

กรรมการ กรรมการ ปกค. อนุกรรมการ สมาชิกของคณะทำงาน และพนักงาน เจ้าหน้าที่ตามพระราชบัญญัตินี้ ผู้ใดกระทำความผิดใดตามพระราชบัญญัตินี้เสียเอง ต้องระวางโทษ เป็นสามเท่าของโทษที่กำหนดไว้สำหรับความผิดนั้น

อย่างไรก็ตาม บทบัญญัติดังที่ผู้ศึกษาได้กล่าวมานี้ ยังมีได้กล่าวถึงการกระทำความผิดต่อบุคคลอีกหลายลักษณะที่สมควรให้การคุ้มครองเป็นพิเศษจากการกระทำความผิดฐานค้ำมนุษย์ ทำให้การป้องกันและปราบปรามการกระทำความผิดเกี่ยวกับการค้ำมนุษย์ยังไม่มีประสิทธิภาพเพียงพอ

เมื่อทำการศึกษาเปรียบเทียบบทกฎหมายของสาธารณรัฐสิงคโปร์ และเครือรัฐออสเตรเลียแล้วพบว่า บทบัญญัติของกฎหมายไทยยังมิได้บัญญัติเกี่ยวกับบุคคลบางประเภทที่สมควรได้รับการคุ้มครองเป็นพิเศษ เช่น การฆ่าตัวตายของผู้เสียหายจากการกระทำความผิดฐานค้ำมนุษย์ การค้ำมนุษย์ที่มีความเกี่ยวข้องกับการใช้อาวุธปืนหรือยาเสพติด การค้ำมนุษย์ที่กระทำโดยคู่สมรส หรือการกระทำความผิดโดยอาศัยความไว้วางใจหรืออำนาจที่เกี่ยวข้องกับเชื้อในทางที่ผิด เพื่อเพิ่มประสิทธิภาพของการบังคับใช้กฎหมายว่าด้วยการป้องกันและปราบปรามการค้ำมนุษย์ พ.ศ. 2551 จึงสมควรมีการบัญญัติให้กรณีดังที่กล่าวมาข้างต้นเป็นปัจจัยที่ทำให้ผู้กระทำความผิดต้องระวางโทษเพิ่มขึ้น

จากการศึกษาค้นคว้า การป้องกันการค้ำมนุษย์ ตามพระราชบัญญัติป้องกันและปราบปรามการค้ำมนุษย์ พ.ศ. 2551 โดยผลจากการศึกษาในประเด็นดังที่กล่าวมาข้างต้น ผู้ศึกษามีข้อเสนอแนะในการแก้ไขปรับปรุงพระราชบัญญัติป้องกันและปราบปรามการค้ำมนุษย์ พ.ศ. 2551 ดังต่อไปนี้

ปัญหาประการแรก ปัญหาเกี่ยวกับการคุ้มครองผู้แจ้งเบาะแสและการดำเนินการเกี่ยวกับการแจ้งเบาะแสอันเป็นเท็จ ผู้ศึกษาจึงขอเสนอให้มีการแก้ไขมาตรา 13/1 แห่งพระราชบัญญัติป้องกันและปราบปรามการค้ำมนุษย์ พ.ศ. 2551 โดยใช้ถ้อยคำต่อไปนี้แทน

มาตรา 13/1 “ผู้ใดแจ้งแก่พนักงานเจ้าหน้าที่หรือพนักงานฝ่ายปกครองหรือตำรวจให้ทราบว่ามีกระทำความผิดตามพระราชบัญญัตินี้ ถ้าได้กระทำโดยสุจริตย่อมได้รับความคุ้มครองไม่ต้องรับผิดทั้งทางแพ่ง ทางอาญา และทางปกครอง

การแจ้งแก่พนักงานเจ้าหน้าที่หรือพนักงานฝ่ายปกครองหรือตำรวจตามวรรคหนึ่ง ในกระบวนการพิจารณาคดีของศาล หากมีพยานหลักฐานหรือเอกสารใดๆ ที่มีการระบุชื่อหรือบรรยายถึงผู้แจ้ง หรือมีแนวโน้มว่าจะนำไปสู่การค้นพบว่าบุคคลใดเป็นผู้แจ้ง ให้ศาลพิจารณาปิดบังชื่อหรือการบรรยายถึงผู้แจ้งในพยานหลักฐานหรือเอกสารนั้น ให้พ้นสายตาหรือลบล้างเท่าที่จำเป็น เพื่อปกป้องไม่ให้มีการค้นพบว่า ผู้ใดเป็นผู้แจ้ง

ศาลอาจกำหนดหรืออนุญาตให้เปิดเผยข้อมูลเกี่ยวกับผู้แจ้งได้ ในกรณีที่ผู้แจ้งจงใจให้ข้อมูลที่เป็นสาระสำคัญเกี่ยวกับคดีที่ผู้แจ้งทราบหรือเชื่อว่าเป็นเท็จหรือไม่เป็นความจริง หรือศาลเห็นว่า กระบวนการยุติธรรมระหว่างคู่กรณีไม่สามารถดำเนินการได้อย่างเต็มที่ หากปราศจากการพบว่าบุคคลใดเป็นผู้แจ้ง”

ทั้งนี้ การเสนอให้มีการแก้ไขเพิ่มเติมบทบัญญัติดังกล่าวเป็นการนำหลักเกณฑ์ตามการคุ้มครองผู้แจ้งเบาะแสหรือผู้แจ้งข่าวของกฎหมายสาธารณสุขสิงคโปร์และเครือรัฐออสเตรเลียมาใช้เป็นแนวทางในการบัญญัติกฎหมายดังกล่าว

ปัญหาประการที่สอง ปัญหาเกี่ยวกับการคุ้มครองข้อมูลส่วนบุคคลของพยานอื่นในคดีค้ำมนุษย์

ผู้ศึกษาขอเสนอให้มีการแก้ไขเพิ่มเติม มาตรา 56 แห่งพระราชบัญญัติป้องกันและปราบปรามการค้ามนุษย์ พ.ศ. 2551 โดยใช้ถ้อยคำต่อไปนี้แทน

“มาตรา 56 ผู้ใดกระทำการหรือจัดให้มีการกระทำการดังต่อไปนี้ ต้องระวางโทษจำคุกไม่เกินหกเดือน หรือปรับไม่เกินหกหมื่นบาท หรือทั้งจำทั้งปรับ

(1) บันทึกภาพ แพร่ภาพ พิมพ์รูป หรือบันทึกเสียง แพร่เสียงหรือสิ่งอื่นที่สามารถแสดงว่าบุคคลใดเป็นผู้เสียหายหรือพยานจากการกระทำความผิดฐานค้ามนุษย์ ทั้งนี้ไม่ว่าขั้นตอนใดๆ

(2) โฆษณาหรือเผยแพร่ข้อความ ซึ่งปรากฏในทางสอบสวนของพนักงานสอบสวน หรือในทางพิจารณาคดีของศาลที่ทำให้บุคคลอื่นรู้จักชื่อตัว ชื่อสกุลของผู้เสียหายจากการกระทำความผิดฐานค้ามนุษย์ หรือบุคคลในครอบครัวผู้เสียหาย หรือพยานในคดีนั้น ทั้งนี้ไม่ว่าโดยสื่อสารสนเทศประเภทใด

(3) โฆษณาหรือเผยแพร่ข้อความ ภาพหรือเสียง ไม่ว่าโดยสื่อสารสนเทศประเภทใด เผยแพร่ไว้สถานที่อยู่ สถานที่ทำงาน หรือสถานศึกษาของบุคคลซึ่งเป็นผู้เสียหายจากการกระทำความผิดฐานค้ามนุษย์ หรือผู้เป็นพยานในคดีนั้น

ความในวรรคหนึ่ง มิให้ใช้บังคับแก่การกระทำที่ผู้กระทำจำเป็นต้องกระทำเพื่อประโยชน์ของทางราชการในการคุ้มครองหรือช่วยเหลือผู้เสียหาย หรือผู้เสียหายยินยอมโดยบริสุทธิ์ใจ”

การแก้ไขบทบัญญัติของกฎหมายดังกล่าว เป็นการนำมาตรา 18 แห่งกฎหมายว่าด้วยการป้องกันการค้ามนุษย์ ค.ศ. 2014 ของสิงคโปร์มาใช้เป็นแนวทาง ซึ่งมีการกำหนดการคุ้มครองข้อมูลส่วนบุคคลของพยานที่มีแนวโน้มที่จะนำไปสู่การระบุตัวผู้เสียหายจากการค้ามนุษย์ได้ และการกระทำอื่นใดที่อาจนำไปสู่การระบุตัวผู้เสียหายจากการค้ามนุษย์ได้

ปัญหาประการที่สาม ปัญหาเกี่ยวกับการรับเงินจากการแสวงหาประโยชน์จากเหยื่อค้ามนุษย์

ผู้ศึกษาขอเสนอให้มีการเพิ่มเติม มาตรา 7/1 แห่งพระราชบัญญัติการป้องกันและปราบปรามการค้ามนุษย์ พ.ศ. 2551 โดยใช้ถ้อยคำดังต่อไปนี้

“มาตรา 7/1 “บุคคลใดก็ตามที่ได้รับการชำระเงินใดๆ ที่เกี่ยวข้องกับการแสวงหาประโยชน์จากการค้ามนุษย์ ทั้งที่รู้อยู่แล้วว่าเงินที่รับชำระมานั้นเป็นเงินที่ได้จากการแสวงหาประโยชน์จากการค้ามนุษย์ ผู้นั้นต้องระวางโทษเช่นเดียวกับผู้กระทำความผิดฐานค้ามนุษย์”

ทั้งนี้ เพื่อมิให้มีบุคคลใดเข้าไปมีส่วนร่วมในการกระทำความผิด เพื่อให้การป้องกันและปราบปรามการกระทำความผิดฐานค้ามนุษย์มีประสิทธิภาพ

ปัญหาประการที่สี่ ปัญหาเกี่ยวกับการลงโทษผู้กระทำความผิดซ้ำในความผิดฐานค้ามนุษย์

ผู้ศึกษา ขอเสนอให้มีการแก้ไขเพิ่มเติมมาตรา 52 พระราชบัญญัติป้องกันและปราบปรามการค้ามนุษย์ พ.ศ. 2551 โดยใช้ถ้อยคำต่อไปนี้แทน

“มาตรา 52 ผู้ใดกระทำความผิดฐานค้ามนุษย์ ต้องระวางโทษจำคุกตั้งแต่สี่ปีถึงสิบสองปี และปรับตั้งแต่สี่แสนบาทถึงหนึ่งล้านสองแสนบาท

ถ้าการกระทำความผิดตามวรรคหนึ่ง ได้กระทำแก่บุคคลอายุเกินสิบห้าปี แต่ไม่ถึงสิบแปดปี ต้องระวางโทษจำคุกตั้งแต่หกปีถึงสิบห้าปี และปรับตั้งแต่หกแสนบาทถึงหนึ่งล้านห้าแสนบาท

ถ้าการกระทำความผิดตามวรรคหนึ่ง ได้กระทำแก่บุคคลอายุไม่เกินสิบห้าปี หรือผู้มีกายพิการหรือมีจิตฟั่นเฟือนไม่สมประกอบ ต้องระวางโทษจำคุกตั้งแต่แปดปีถึงยี่สิบปี และปรับตั้งแต่แปดแสนบาทถึงสองล้านบาท

ถ้าได้กระทำความผิดตามวรรคแรกซ้ำอีกในระหว่างที่ยังจะต้องรับโทษอยู่ก็ดี ภายในเวลาสามปี นับแต่วันพ้นโทษก็ดี หากศาลจะพิพากษาลงโทษครั้งหลังถึงจำคุกก็ให้เพิ่มโทษที่จะลงแก่ผู้นั้นถึงหนึ่งของโทษที่ศาลกำหนดสำหรับความผิดครั้งหลัง”

ปัญหาประการสุดท้าย ปัญหาเกี่ยวกับปัจจัยที่นำมาใช้พิจารณาเพิ่มโทษในความผิดฐานค้ามนุษย์

ผู้ศึกษาขอเสนอให้มีการแก้ไขมาตรา 52 แห่งพระราชบัญญัติป้องกันและปราบปรามการค้ามนุษย์ พ.ศ. 2551 โดยใช้ถ้อยคำต่อไปนี้แทน

“มาตรา 52 ผู้ใดกระทำความผิดฐานค้ามนุษย์ ต้องระวางโทษจำคุกตั้งแต่สี่ปี ถึงสิบสองปี และปรับตั้งแต่สี่แสนบาทถึงหนึ่งล้านสองแสนบาท

ถ้าการกระทำความผิดตามวรรคหนึ่ง ได้กระทำแก่บุคคลที่มีอายุเกินสิบห้าปี แต่ไม่ถึงสิบแปดปี ต้องระวางโทษจำคุกตั้งแต่หกปีถึงสิบห้าปี และปรับตั้งแต่หกแสนบาทถึงหนึ่งล้านห้าแสนบาท

ถ้าการกระทำความผิดตามวรรคหนึ่ง ได้กระทำแก่บุคคลอายุไม่เกินสิบห้าปี หรือผู้มีกายพิการหรือมีจิตฟั่นเฟือนไม่สมประกอบ หรืออยู่ในภาวะตั้งครรถ์ เจ็บป่วย หรือคู่สมรส หรือผู้กระทำความผิดเป็นผู้ใช้ตำแหน่งแห่งความไว้วางใจที่มีความเกี่ยวข้องกับผู้อื่นเสียหาย ต้องระวางโทษจำคุกตั้งแต่แปดปีถึงยี่สิบปี และปรับตั้งแต่แปดแสนบาทถึงสองล้านบาท”

นอกจากนี้ ผู้ศึกษาขอเสนอให้มีการแก้ไข มาตรา 53/1 แห่งพระราชบัญญัติป้องกันและปราบปรามการค้ำมนุษย์ พ.ศ. 2551 โดยใช้ถ้อยคำต่อไปนี้แทน

“มาตรา 53/1 ผู้ใดกระทำความผิดตามมาตรา 6/1 ต้องระวางโทษจำคุกตั้งแต่หกเดือนถึงสี่ปี หรือปรับตั้งแต่ห้าหมื่นบาทถึงสี่แสนบาทต่อผู้เสียหายหนึ่งคน หรือทั้งจำทั้งปรับ

ถ้าการกระทำความผิดตามวรรคหนึ่ง เป็นเหตุให้ผู้ถูกระทำได้รับอันตรายสาหัสหรือเป็นโรคร้ายแรงซึ่งอาจเป็นอันตรายต่อชีวิต ต้องระวางโทษจำคุกตั้งแต่แปดปีถึงยี่สิบปี และปรับตั้งแต่แปดแสนบาทถึงสองล้านบาท หรือจำคุกตลอดชีวิต

ถ้าการกระทำความผิดตามวรรคหนึ่ง เป็นเหตุให้ผู้ถูกระทำถึงแก่ความตาย รวมถึงการฆ่าตัวตายของผู้เสียหายหรือของบุคคลอื่น ต้องระวางโทษจำคุกตลอดชีวิตหรือประหารชีวิต”

ทั้งนี้ กฎหมายว่าด้วยการป้องกันและปราบปรามการค้ำมนุษย์ มีบทบัญญัติให้การคุ้มครองแก่บุคคลต่างๆ ที่มีโอกาสตกเป็นเหยื่อได้ง่าย ได้อย่างครอบคลุม

เอกสารอ้างอิง

เกียรติขจร วัจนะสวัสดิ์. กฎหมายอาญา ภาค 1 บทบัญญัติทั่วไป. พิมพ์ครั้งที่ 11. กรุงเทพมหานคร :

สำนักพิมพ์พลสยาม พรินต์ (ประเทศไทย), 2562.

จารุพล เรืองสุวรรณ. “รากลึกแห่งปัญหาค้ำมนุษย์ในอุตสาหกรรมประมงไทย : ลูกโซ่เส้นยาวของปัญหาเชิง

โครงสร้าง.” วารสารสถาบันวิชาการป้องกันประเทศ 9. 1(มกราคม-เมษายน 2561), : 20.

ณัฐวัฒน์ สุทธิโยธิน. ทฤษฎีการลงโทษ. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช, ม.ป.ป.

ปกป้อง ศรีสนิท. กฎหมายอาญาชั้นสูง. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์วิญญูชน, 2563.